

Antik dönemde küçük menderes havzasının tarihsel coğrafyasına genel bir bakış *

RECEP MERİÇ

Batı Anadolu'nun tarihsel gelişiminde bereketli ırmak havzaları önemli rol oynar. Küçük Menderes ırmağı 138 km uzunluğuyla B. Menderes ve Gediz'den sonra B. Anadolu'nun en uzun ırmağı olmaktadır. Kuzeyde 2157 m yüksekliğindeki Bozdağ, güneyde Aydın dağları (1651), batıda ise Alaman dağları (771 m) ile çevrili K. Menderes ırmağının aktığı bölge İzmir ili sınırları içinde kalmakta olup yüzölçümü 3280 km² dir. Bu bölge içinde Torbalı, Selçuk, Tire, Bayındır, Ödemiş ve Kiraz ilçeleri yer alır, köy sayısı ise 290 kadardır (1).

Büyük çoğunluğu itibariyle Lydia'da yer alan ve antik çağlarda adı Kaystros olan K. Menderes, ova içinde menderesler çizerek aktığından bu ismi almış olmaktadır(res.1). İrmağın ana kolu Kiraz çevresindeki Kadın deresidir. Bozdağ'dan inen diğer derelerle Kiraz önünde birleşen Kadın deresi K. Menderes ırmağının başlangıcını oluşturur. Antik kaynaklar ise Kaystros'un doğduğu yer olarak

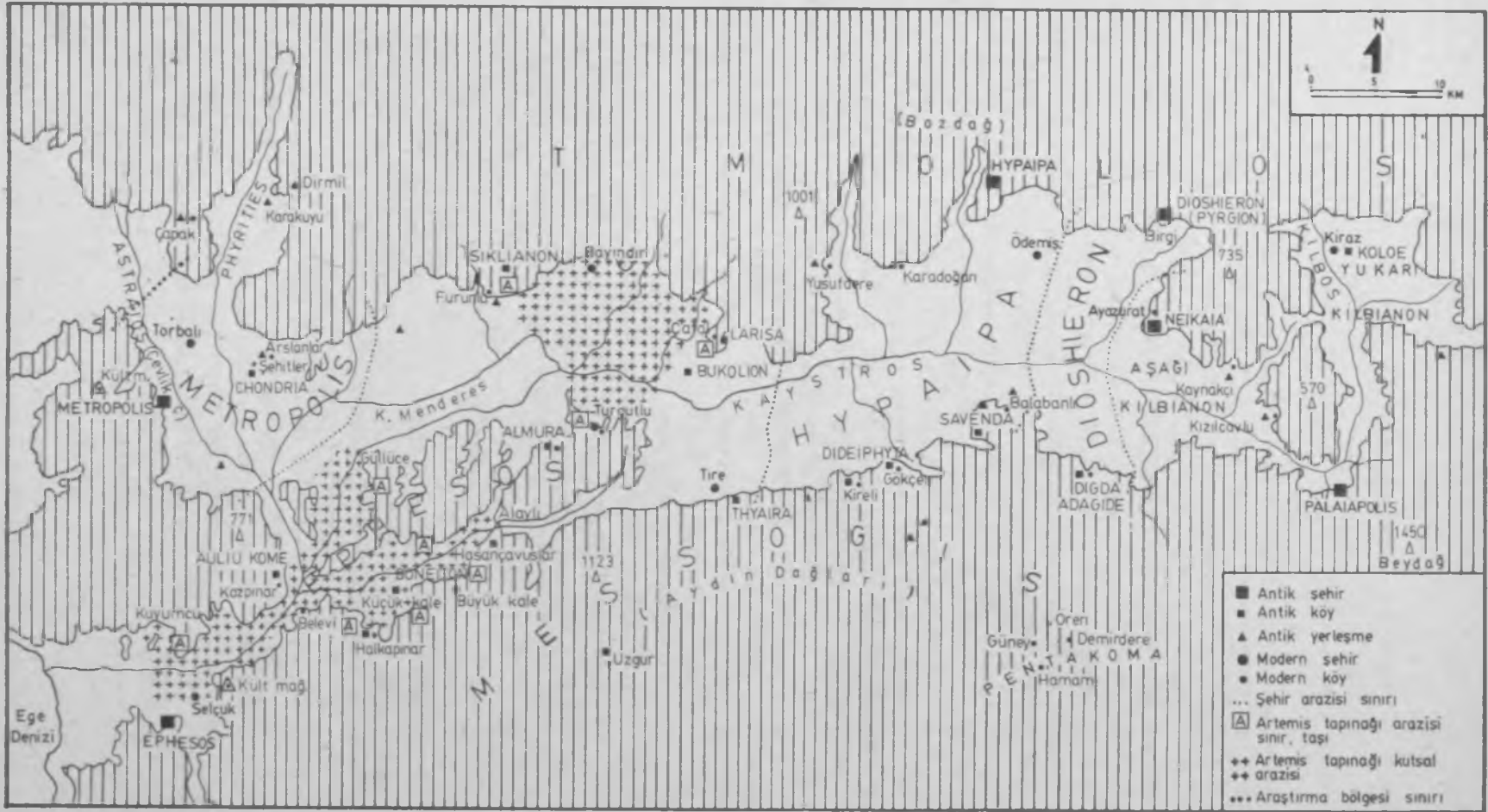
Res. 1 K. Menderes İrmağı

* Bu makale 1983 yılında Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nce kabul edilen «Küçük Menderes (Kaystros) Havzasının Tarihsel Coğrafyası» isimli doçentlik tezinin kısa bir özettir.

Kilbis ya da Kilbos' dan söz eder. M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış olan Kolophon'lu Nikandros, Kaystros'un ana kaynağı olarak Kilbis'i gösterir (2).

Ayrıca Kilbianon bölgesi sikkeleri üzerinde ırmak tanrısının tasviri yanında Kilbos ibaresi görülür (3). Bu veriler ışığında Kadın deresini Kilbos olarak tanımlamak gerekmektedir. Etrafı dağlarla çevrili Kiraz ovası Geç Bizans kaynaklarında Kilbianon-Kelbianon olarak geçer ki, kaynağın çıktığı ana kol havzanın bu kesimine ismini vermiş olmaktadır.

K. Menderes Kiraz ovasından sonra, önce güney yönünde Beydağ'a (Palaiapolis) doğru akar, oradan dik bir kavisle kuzey-batıya yönelerek Ödemiş ovasına geçer. Ova bu kesimde 18 km ile havzanın en geniş bölümünü teşkil eder. Ova Gökçen ile Doyranlı arasında tekrar daralır. Havzanın batı kesimi 250 m yüksekliğe sahip bir dağ kitlesiyle ikiye ayrılır. Irmak daha geniş olan kuzey kesimden akar. Güneyde kalan Tire ile Belevi arasında oldukça dar bir ova şeridi yer alır. Selçuk önünde genişleyen ovadan akan K.Menderes, Pamucak sahil şeridinde denize kavuşur. K.Menderes'in yan kolları bazen derin vadiler oluştururlar. Bunlardan en büyüğü olan Fetrek çay vadisi Kemalpaşa ilçesi sınırları içindeki Karabel geçidine kadar uzanmaktadır. Havzayı çeviren dağların kenar kesimleri çoğu yerde girintili ve çıkıntılı bir görünüme sahiptir. Köy yerleşmelerinin çoğunluğu dağ eteklerindedir. Havzadaki göllere gelince Torbalı'nın güney-doğusunda Çevlik çay (Ast-daki göllere gelince Torbalı'nın güney-sularını boşalttığı, bugün kuraios) ve Fetrek çayının (Phyrites) sularını boşalttığı, bugün kurutulmuş olan Cellat gölünü (Stagnum Pegaseum : Pegasus bataklığı) ve K.Menderes'in Ege denizine döküldüğü yere yakın mesafeledeki Gebekirse ve Akgöl'ü sayabiliriz. Son iki göl K.Menderes'in denizi doldurması sırasında meydana gelmiş lagünlerdir. Bu göllerden doğuda olanı Strabon zamanında da mevcuttu ve Selinousia adını taşıyordu. Yine Strabon'un belirttiğine göre Selinousia gölündeki balık avlama imtiyazı Ephesos Artemis tapınağına aitti (4). K.Menderes ova tabanı tamamen tarıma ayrılmış, bereketli topraklardan oluşur. Başlıca tarım ürünleri pamuk, zeytin, tütün, üzüm, incir, meyve-sebze, susam, kendir ve tahıldır. Antik dönemde de adı geçen ürünlerden çoğu büyük miktarlarda yetiştirilmekteydi. Yalnız kendir üretiminde zaman içinde büyük bir düşüş olduğu da bir gerçektir. Antik dönemde kendir havzanın en önemli bitkilerinden biri olmalıydı. Çünkü Ephesos'da bulunan bazı yazıtlarda kendir tüccarlarından (kannabarioi) söz edilmektedir (5). Kendir tarımı şimdi yalnız Tire çevresinde yapılmaktadır.

Küçük Menderes Havzası

Kısaca özetlemek gerekirse, K. Menderes havzası günümüzde olduğu kadar, antik ve orta çağlarda da tarıma dayanan bir ekonomiye sahipti. Havzanın tarımsal zenginliği kendi yerleşmelerinin yanısıra, liman şehri Ephesos'un gelişiminde de büyük bir rol oynamıştır. Ephesos'un diğer Ion şehirlerinin aksine hiç koloni kurmamış olması, çok muhtemeldir ki, Kaystros gibi zengin bir hinterlanda sahip olmasıyla da açıklanabilir.

K. Menderes havzasının yerleşim tarihi Geç Kalkolitik çağda başlamaktadır. En eski yerleşmeleri Torbalı ve Ödemiş ovalarında tesbit edilmiş olan höyükler teşkil etmektedir (6). Höyükler ova düzlüğünde ya ırmağa, ya da yan kollara yakın yerlere kurulmuştur. Uzunlukları 75 m ile 200 m arasında değişen bu ilk yerleşimlerin yükseklikleri de 5 m ile 10 m arasındaydı (res. 2). Yüzeyden toplanan seramik parçaları sayesinde her höyüğün ayrıntılı yerleşim kronolojisini ve yerleşim yoğunluğunu göreceli olarak saptamak mümkün olmaktadır. Bütün höyüklerin özellikle Erken Bronz Çağda, yani M.Ö. 3. binde yoğun şekilde yerleşim gördüğü, ayrıca M.Ö. 2. binde de yaygın bir yerleşimin var olduğu bulunan yüzey buluntuları sayesinde söylenebilmektedir.

Res. 2 Aslanlar Höyüğü

Hitit yazılı kaynaklarında adı geçen Arzawa ülkesinin B. Anadolu'da K. Menderes ovasını da içine alan bir bölgede yer alabileceği akla yakın gelmektedir (7). M.Ö. 1. binin erken yüzyıllarına kadar höyükler tek yerleşim tipi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaklaşık M.Ö. 1000 yıllarından sonra İonia'nın kolonizasyonu sırasında

Ephesos, Kolophon, Smyrna gibi önemli şehirlerin kurulması yanında Arapkahve, Aslanlar gibi eski küçük yerleşimlerin de yeniden iskan gördüğü bulunan Geç geometrik ve arkaik seramik parçalarından anlaşılmaktadır. Ephesos M.Ö. 1. binin ilk yarısında K. Menderes havzasının şehir karakterine sahip tek yerleşmesi olarak varlığını sürdürürken havzanın Tire'ye kadar olan bölümü de muhtemelen kendi şehir arazisi içinde kalmaktaydı (8). Tire'nin doğusu ise büyük bir ihmitalle Lydia etkinliği altındaydı. (9).

K. Menderes havzasında şehirleşme olgusunun Hellenistik çağa kadar uzadığı hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik veriler yardımıyla söylenebilir. Havzada yoğun bir yerleşimin varlığı Strabon tarafından da vurgulanmaktadır (10). Orta bölümde Kaystrosulular, doğuda ise Kilbosulular dağınık köy toplulukları halinde yaşıyorlardı. Hatta bu topluluklar Roma çağı öncesinde kendi topluluk sikkelerini basıyorlardı, fakat şehirlere sahip değillerdi. Kaystrosulular M.Ö. 1. yüzyıldan sonra şehirleşmeye başlar. İlk kurulan şehir Ödemiş'in kuzeyindeki Hypaipa'dır. Bu muhtemelen eski Lydia yerleşiminden ilk defa M.Ö. 86 yılında şehir olarak sözedilir (11). Kaystrosuluların ikinci kurdukları şehir Dioshieron (Birgi) ise ilk defa M.S. 1. yüzyılda şehir olarak anılır (12). Kaystroslu köylerinin Roma çağında Hypaipa ve Dioshieron ile şehirleşmesini tamamlamasına karşın Kilboslu demoslarının (halkının) şehirleşmesi daha uzun zaman alacaktır. Nitekim Kilboslu halkından Neikaia ancak Karakalla (M.S. 198-217) zamanında kendi adına şehir sikkesi basmaya başlar (13). Diğer Kilboslu yerleşmeleri Koloe (Kiraz) ve Palaiapolis (Beydağ) ise hiç sikke basmamışlardır ama M.S. 3. ve 4. yüzyıl yazıtlarında kendilerinden «şehir» olarak bahsedilir (14).

Görüldüğü gibi şehirleşme yalnız yerleşmelerin büyümesiyle değil, fakat aynı zamanda Roma idare sisteminin kırsal ve dağınık kesimlerde zamanla etkinliğini hissettirmesiyle de açıklanmalıdır. Çoğunluğu dağ eteklerinde bulunan Kaystroslu ve Kilboslu köylerinin Roma çağında şehirlere dönüşmesi ve eski köy topluluklarının kaybolması yavaş bir gelişme içinde geçmiştir. Bu arada coğrafi konum, yani önemli şehir merkezlerinden uzaklık ve kopukluk da etkin bir rol oynamıştır. Böylece şehirleşme gelişmiş kıyı şeridinden başlayıp, doğuya dağlık bölgelere doğru bir yayılma göstermiştir.

Bunun yanısıra özellikle Roma imparatorluk çağında zengin bir kırsal yaşamın varlığı bilinen antik köy isimlerinden anlaşılmaktadır. Siklianon, Almura, Boneiton, Khondria, Larisa, Dideiphyta, Savenda, Pentakoma, Thyaira, Bukolion, Kotheira, Magnola gibi köy isimlerini yazıtlardan tanıyoruz (15). Bunlardan çoğunluğunun yerlerinin

saptanabilmesine karşın Kotheira gibi bazı köylerin konumları henüz bilinmemektedir.

K. Menderes havzasında tesbit edilen elliye yakın yerleşme yerinin büyük bir çoğunluğu yamaç ve eteklerde bulunurken (res. 3), az bir bölümü ise —Bukolion, Khondria gibi— ova yerleşmeleri halindeydi. Dağ yerleşmeleri olarak da Messogis (Aydındağı) üzerindeki Pentakoma (Mendegüme) ve Uzgur antik yerleşimleri sayılabilir.

Res. 3 Küçükkale. Tıpkı bir yamaç yerleşimi

K. Menderes Gediz ve K. Menderes havzaları arasında geçit karakterine sahip olduğundan, dar vadiler ve stratejik tepeler Hellenistik çağdan itibaren büyük blok taşlarla yapılmış gözetleme kuleleri ve kalelerle donatılmıştır (Res. 4). Sayıları 25'e yaklaşan bu askeri yapılar gözetleme görevinin yanısıra bazen çeşitli büyüklükteki birliklerin bulundurulduğu üsler olarak da kullanılmıştır(6).

Res. 4 Ballicioluk Kalesi

Antik dönemde büyük bir öneme sahip Sardis-Ephesos yolu da K. Menderes ovasından geçmekteydi. Küçük kale altında bulduğumuz Hellenistik çağa ait bir mesafe taşı sayesinde her iki şehir arasındaki uzaklığın 500 stadion (yaklaşık 100 km) olduğunu saptamaktayız (17) (Res. 5).

K Menderes ovasındaki arkeolojik kalıntılar bugüne kadar sistemli bir biçimde incelenmemiştir. Yüzeysel araştırmalarının yanı sıra, mezar buluntuları, yazıtlar gibi tesadüfi buluntular ve topoğrafik gözlemler sonucu bölge arkeolojisine ait bazı ipuçları elde edilebilmektedir: Antik dönemde bölgenin en önemli şehirlerini Metropolis, Hypaipa ve Dioshieron oluşturuyordu. Metropolis muhtemelen Seleukoslar tarafından muhkem bir tepe üzerine kurulmuş ve Geç Hellenistik dönemde büyük bir gelişme göstermiştir. Şehir duvarları, üzerinde Ares tapınağı bulunan akropolü, doğu yamaçta yerleşim terasları, tiyatro yeri, mozaikli ev kalıntısı belli başlı kalıntılardır (18). Hypaipa ise eski bir Lydia yerleşiminden M.Ö. I. yüzyılda şehir olma hüviyetini kazanmıştır. Hypaipa'da araştırma yapan V. Sevin haklı olarak kalıntıların azlığına işaret etmekte, Bizans surları ve tiyatro dışında pek kalıntıya rastlanmadığını vurgulamaktadır (19). Dioshieron şehri ise Bizans döneminde Pyrgion adını almış olan bugünkü Birgi yerleşimidir. Birgi'de saptanabilen

antik yapı bilinmiyorsa da Aydınogulları dönemi anıtlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış çok sayıda antik mimari blok, bunların Dioshieron şehri kalıntılarında alınıp kullanıldığını göstermektedir.

Res. 5 Sardis-Ephesos yolu mesafetaşı

K. Menderes bölgesinde ismi bilinen en önemli antik köy yerleşimleri Almura, Boneiton ve Dideiphyta'dır. Darmara köyünün içinde ve alt yamaçlarında tesbit edilen antik kalıntıları, isim benzerliği nedeniyle Almura olarak saptamak mümkün olmuştur. Yine yazıtlar yardımıyla Almura'da Frigyalı Men tanrısının övgü gördüğü, Dionysos için bir tapınak yapıldığı, ayrıca imparator Caligula'ya bir çeşme yapısının ithaf edildiği öğrenilmektedir (20).

Boneitalıların bir kısmının Küçük kale altındaki Maltepe'de, diğer bir kısmının ise Büyükkale'nin batı tarafında oturduklarını her iki köyde bulunan ve «Boneitalıların köyü» ibaresini taşıyan yazıtlardan anlamaktayız. Aynı isim altında tanımlanan bir antik köyün değişik yerlerde birden fazla yerleşme yerine sahip olabileceği böylece irdelenmektedir (21).

Havzadaki büyük köylerden birisi de Gökçen'dir. Messogis yamaçlarında, önemli bir konuma sahip olan Gökçen'in yakın zamana kadar adı Fata idi. Selçuklu kaynaklarında ise karye-i Fota olarak geçmektedir (22). Fota ismi muhtemelen antik Dideiphyta'dan gelmektedir. Gerek Gökçen'de ve gerekse Kireli'de aynı antik ismi taşıyan yazıtlar bulunduğundan, Boneitahlılar örneğindeki gibi aynı isimle anılan birden fazla köy yerleşmesinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Bizans Çağında daha önceki dönemde izlediğimiz büyüme ve gelişme oldukça azalmış olmalıdır. Sasani, Arap ve Türk tehditleri karşısında savunma gereksinimleri Hellenistik çağda olduğu gibi tekrar gündeme gelmiş ve Kaloe (Kiraz), Pyrgion (Birgi), Thyraion (Tire) gibi sağlam surlarla çevrili phourion (res. 6) denilen kale-şehir yerleşmeleri oluşmuştur (23).

Res. 6 Kiraz-Asar Kaleci

Türklerin 14. yüzyılda K. Menderes ovasını ele geçirmelerinden sonra Tire, Birgi ve Ayasuluk önem kazanarak Aydınoğullarının başlıca merkezleri olmuşlardır. Bölgenin 1426 yılından sora Osmanlı yönetimine geçmesiyle başlayan uzun barış dönemi sayesinde savunma gereksinimleri kaybolmuş, özellikle şehirleşme ulaşım kolaylığı olan düz alanlara kaymaya başlamıştır. Hypaipa ve Metropolis dağ yamaçlarında ıssız harabe haline gelirken, bu şehirlerin devamı olan Ödemiş ve Torbalı ovadaki yol üzerinde büyüyüp gelişmiştir. Ephesos'un devamı olan Ayasuluk ise, limanı dolduktan sonra, neredeyse tarih sahnesinden tamamen silinmiş ve işlevi Kuşadası ve İzmir'e kaymıştır. Birgi (res. 7) ve Tire ise Orta çağda kazandıkları konumu Bozdağ ve Aydın dağlarının ptoresk eteklerinde sürdürmeye devam etmişlerdir.

Res. 7 Birgiri modern yerleşim : Tmolos'tan bir görünüş

BİBLİYOGRAFİK KAYNAKLAR VE NOTLAR

- (1) W.J. Eggeling, Beitrage zur Kulturgeographie des Küçük-Menderes-Gebietes (Doktora Tezi Bochum 1973) s. 17 vd., S. Gözenç, Küçük Menderes Havzasında Arazinin Kullanılış ve Sınıflandırılması, İst. Üniv. Coğ. Enst. yayını 2396, 94 (1978) s. 7.
- (2) Nikandros, Theriaka 630-35.
- (3) Imhoof-Blumer, Lydische Städtmünzen (1897) s. 56 nr. 4 Lev. III, 15
- (5) L. Robert, Noms indigenés dans L'Asie Mineure Gréco-Romaine (1963) s. 142 vd; aynı yazar Rev. Numis. 18, 1976 s. 25
- (4) Strabon, Geographika XIV 1, 26 (642 C).
- (6) V. Sevin, Batı Anadolu'nun az bilinen antik bir kenti Hypalpa tarihi üzerine bir araştırma, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarihi Dergisi 28-29, 1974-75 s. 51 dipnot 46; R. Meriç, Metropolis in Ionien (1982) s. 10, 40
- (7) J. Garstang- O.R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire (1959); s. 84 vd; R. Meriç, Ephesus. An Archaeological Guide (1971) s. 8; Meriç, Metropolis s. 11.

- (8) R. Meriç- D. Knibbe- R. Merkelbach, Der Grundbesitz der Ephesischen Artemis im Kaystrostal, ZPE 33, 1979 s. 140 vd; R. Meriç, Küçük Menderes (Kaystros) Havzasının Tarihsel Coğrafyası, Ege Ünl. G. S. Fak. Doçentlik Tezi, 1983, s. 80 vd
- (9) G.M.A. Hanfmann, «Greece and Lydia, The Impact of Hellenic Culture» 8. Uluslararası Arkeoloji Kongresi Paris 1965 s. 491; Sevin, a.g.e., s. 44 vd
- (10) Strabon 13.4, 13 (629)
- (11) Appianos, Mithridateios 189 (Viereck/Ross ed.)
- (12) K. Buresch, AM 19, 1894 s. 101 vd.
- (13) V. Aulock, Sylloge Nummorum Gracorum. Deutschland Sammlung von Aulock, Lydien 1963 nr. 2991-95
- (14) R. Meriç-R. Merkelbach-J. Nollé, Die Inschriften von Ephesos VII, 2 (1981) nr. 3707, 3708
- (15) K. Buresch, Aus Lydien. Epigraphisch- geographische Reisefrüchte (1898). J. Keil- A. von Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien, Denkschriften Wien 57, 1914; Meriç-Merkelbach- Nollé, Die Inschriften von Ephesos VII 1-2.
- (16) Meriç, Küçük Menderes s. 93 vd.
- (17) Meriç, a.g.e. s. 35
- (18) Meriç, Metropolis s. 22 vd
- (19) Sevin, a.g.e. s. 51
- (20) Meriç-Merkelbach- Nollé, a.g.e. nr. 3232, 3250, 3259
- (21) Meriç, Küçük Menderes s. 33, 37
- (22) H. Akın, Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma (1968) s. 130 no. 12
- (23) C. Foss, Late Byzantine Fortifications in Lydia JöB 28, 1979 s. 312 vd; Keil-Premerstein, a.g.e. s. 62 vd

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBERBLICK ZUR HISTORISCHEN GEOGRAPHIE DES KÜÇÜK MENDERES (KAYSTROS) TALES

Es wird zuerst die Topographie und die Landwirtschaft des Gebietes geschildert. Danach wird untersucht, welche Rolle diese beiden Eigenschaften für die Entwicklung der antiken Siedlungen und besonders der Grossstadt Ephesos gespielt haben.

Die Siedlungsgeschichte des Gebietes beginnt im Spätchalkoliticum. Die ersten Siedlungen waren Höyüks in den Ebenen von Torbalı und Ödemiş. Im 2. Jahrtausend v. Chr. gehörte das Tal wohl zu der Landschaft Arzawa. In der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends v. Chr. gehörte das Gebiet im östlichen Teil den Lydern und im westlichen Teil der Stadt Ephesos bzw. dem Tempel der Artemis.

Die ersten Städte waren Metropolis, Hypaipa und Dioshieron, die erst ab der hellenistischen Zeit gegründet worden sind. In der späthellenistischen und in der römischen Kaiserzeit wurde das Gebiet dicht besiedelt. Es existierten zahlreiche Dörfer, deren Namen wir durch Inschriften kennen.

Die strategische Bedeutung des Küçük Menderes-Tales wurde schon im Hellenismus während der Wirren der Diadochenzeit erkannt. Ein Netz von Wachtürmen, Signalstationen und Kastellanlagen bewachte das Durchgangsgebiet zwischen den Tälern des Gediz und des B. Menderes und sicherte besonders Ephesos gegen Norden und Osten.

In der byzantinischen Zeit wurden die Städte auf den Hügeln und Berghängen gegen die Einfälle der Sassaniden, Araber und Türken stark befestigt.

Während der friedlichen Epoche der Osmanen verlieren die Befestigungen ihre Bedeutung; die auf den malerischen Berghängen des Tmolos und der Messogis gelegenen Städte Birgi und Tire setzen ihre im Mittelalter begonnene Blüte fort, während einst in der Antike blühende Städte wie Hypaipa und Metropolis völlig verlassen worden sind.